

הרב הלל בן שלמה

אבני מזבח הר עיבל הועברו אל הגלגל

תגובה למאמרו של הרב זלמן קורן בגיליון י"ט

מבוא

א. דברי התורה נכתבו על אבני המזבח בהר עיבל

ב. אבני המלון ואבני המזבח – ביאור מחלוקת התנאים

ג. בניין המזבח על ידי יהושע

מסקנות

מבוא

במשנה במסכת סוטה (לב ע"א) נאמר:

כיוון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם... הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון... ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

פשטות דברי המשנה היא כי אבני המזבח, שעליהן כתבו את דברי התורה, לא נשארו במקומן, אלא הועברו על ידי העם לגלגל (כך היא גם ההבנה הפשוטה בדברי ראשונים ופרשנים רבים, וכפי שיובא להלן). מדברים אלו יש להסיק, כפי שכתבתי בתגובתי שנתפרסמה בגיליון י"ח, כי המזבח שנחשף בהר עיבל אינו המזבח אשר נבנה על ידי יהושע בן נון.

המזבח המדובר נמצא לפני כשלושים שנה על ידי פרופ' אדם זרטל, אשר חיבר ספר בשם 'עם נולד' שבמרכזו עומדת התגלית המדוברת. תגלית זו מוזכרת בפי רבים משלומי אמוני ישראל במסגרת פעילות הסברתית להוכחת אמיתת התורה שבכתב. ברם, קבלת הזיהוי האמור מעלה קשיים שונים הן ביחס למקובל על פי דברי התורה שבכתב ובפרט ביחס לדברי התורה שבעל פה.

הרב זלמן קורן שליט"א, המחזיק בדעה כי מזבח זה הוא אכן המזבח שבנה יהושע, התמודד עם קושיות שעלו על זיהוי זה במאמרו המופיע בספר חיים ביהודה (עמ' פג-קמג).

תגובות

לדברי הרב קורן, המבוארים בהרחבה במאמרו בגיליון י"ט של ביטאון זה, דברי המשנה הנזכרים אינם עומדים בסתירה לזיהוי המזבח כמזבחו של יהושע. לדעתו האבנים שהמשנה מוסרת לגביהן כי הובאו לגלגל אינן אבני המזבח, אלא אבני "המלון" – שתים עשרה האבנים שהוציאו ישראל מהירדן. המזבח שנבנה על ידי יהושע בן נון, לדבריו, נשאר על מכונו במשך כל השנים עד היום, וכוסה במקומו לשם גניזתו.

ברם, במחילת כבוד תורתו, גם לאחר העיון בדבריו אני סבור – כפי שכתבתי בגיליון י"ח – כי מהמקורות עולה שאין לזהות את המזבח בהר עיבל כמזבחו של יהושע.

טענתו של הרב קורן כנגד ההבנה המקובלת בדברי המשנה היא כי בגרסת הירושלמי, אשר בהתבסס על כתבי יד נוספים יש להחשיבה כגרסה יותר מדויקת, נכתב במקום המילים "וסדוהו בסיד וכתבו עליו" – "וסדום בסיד וכתבו עליהם", כלומר על האבנים ולא על המזבח. לדעתו, לפי גרסה זו יש לומר כי כתיבת התורה הייתה על אבנים אחרות ולא על אבני המזבח.

גרסה זו במשנה אמנם מסתברת, שהרי בתורה עצמה נאמר: "וְהָיָה בַיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לָךְ וְהִקְמַתָּ לָךְ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדֶת אֲתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת" (דברים כ"ז, ב-ג). בנוסף, גרסה זו במשנה מופיעה בנוסח הרמב"ם (בפירוש המשניות במהדורת הרב קאפח), וכך גם גורס המאירי. אלא שבניגוד לדברי הרב קורן, למרות שהמאירי גורס כן הוא מסביר כפי ההבנה המקובלת במשנה (וכפי שמסביר רש"י שם), שלפיה התורה נכתבה על אבני המזבח, ואבנים אלו הן שנלקחו ממקומן. ואמנם, דברי המאירי מסתברים ביותר, שהרי במשנה לא מוזכרות כלל אבנים אחרות פרט לאבני המזבח.

ברצוני לציין גם לתגובתו של ר' עמיחי אליאש שנתפרסמה בגיליון י"ט, ובה הוא מחזק את דבריי (בגיליון י"ח) שלהלכה אבני המזבח צריכות להיות חלקות – וזו כוונת התיאור "אבנים שלמות". ר' עמיחי שם מעיר לגבי המזבח בהר עיבל כי אף אם נאמר שהדבר מסתבר שזהו המזבח שנבנה על ידי יהושע – אין הדברים יוצאים מכלל השערה.

ואכן, בדברים כעין אלו קשה לקבוע מסמרות, ועל אחת כמה וכמה שיש להיזהר מלהסיק מהם מסקנות הלכתיות חד משמעיות. הוכחה ארכיאולוגית בעלת השלכות הלכתיות צריכה להיות הוכחה חד משמעית שאין מקום להסתפק בה. הוכחה כזו היא

תגובות

קשה ביותר, ובהחלט יש מקום לומר בנידון זה כי המוציא מחברו עליו הראיה. על אחת כמה וכמה שיש להתייחס בספקנות לראיות כאלו, כאשר הן דורשות לבאר את דברי חז"ל באופן שונה מההבנה הפשוטה של דבריהם ובדרכים שלענ"ד יש בהן דוחק רב.

א. דברי התורה נכתבו על אבני המזבח בהר עיבל

בפרשת כי תבוא (דברים כ"ז, א-ח) מופיע הציווי על כתיבת דברי התורה על האבנים:

(א) וַיִּצְוּ מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמַר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֲתֶכֶם הַיּוֹם. (ב) וְהָיָה בַיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקְמַתָּ לְךָ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדַתְּ אֹתָם בְּשִׂיד. (ג) וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיךָ נָתַן לְךָ אָרֶץ זָבַת חֶלֶב וַיִּדְבַּשׁ כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ. (ד) וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֲתֶכֶם הַיּוֹם בְּהַר עֵיבָל וְשָׂדַתְּ אוֹתָם בְּשִׂיד. (ה) וּכְנִיתָ שֵׁם מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֵיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִּנְיֶף עֲלֵיהֶם בְּרִזָּל. (ו) אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּכְנֶנּה אֶת מִזְבֵּחַ ה' אֱלֹהֵיךָ וְהִעַלְתָּ עָלָיו עֹלֹת לַה' אֱלֹהֵיךָ. (ז) וְזָבַחְתָּ שְׁלָמִים וְאָכַלְתָּ שֶׁם וְשִׁמַּחְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיךָ. (ח) וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב.

בפרשייה זו מופיעים שני תיאורים של האבנים: א. אבנים גדולות שיש להקימן; ב. אבנים שלמות שבאמצעותן בונים את המזבח בהר עיבל. גם הציווי על כתיבת דברי התורה מופיע פעמיים: בתחילת הפרשייה (פסוק ג), לאחר הציווי הראשוני על הקמת האבנים הגדולות; ובסיום הפרשייה (פסוק ח), לאחר הציווי על בניין המזבח והקרבת הקרבנות עליו.

ההבנה הפשוטה היא כי מדובר באותן אבנים – מאחר שהמקום שבו יש להקים את האבנים הוא הר עיבל (כאמור בפסוק ד), ושם גם בונים את המזבח (כאמור בפסוק ה). וכך נראה להבין על פי הציווי האחרון בפרשייה (בפסוק ח), "וכתבת על האבנים". לכאורה הכוונה היא לאבנים הידועות לנו, המוזכרות בסמוך. אם מדובר בשני סוגי אבנים, הרי שדברי הפסוק אינם ברורים.

אף אם נאמר כי מקריאת פסוקים אלה עדיין יש מקום להסתפק בדבר – הרי שמקריאת הפסוקים בספר יהושע (ח', ל-לב) עולה בבירור כי מדובר באותן אבנים.

אז יבנה יהושע מזבח לה' אלהי ישראל בהר עיבל. כְּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת אֲשֶׁר לֹא תִּנְיֶף עֲלֵיהֶן בְּרִזָּל וַיַּעֲלוּ

עָלִיו עֲלוֹת לֵה' וַיִּזְכְּחוּ שְׁלָמִים. וַיִּכְתֹּב שָׁם עַל הָאֲבָנִים אֶת מִשְׁנֵה תוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר פָּתַב לְפָנָי בְּנֵי יִשְׂרָאֵל.

בפסוקים מתוארים בניין המזבח על ידי יהושע מאבנים שלמות, וכתובת דברי התורה על האבנים. אבנים נוספות שיהושע מקים אינן מוזכרות.

הרב קורן (עמ' 29) מבחין בין לשון ההקמה האמורה לגבי האבנים הגדולות בפרשת כי תבוא לבין לשון הבניין האמורה לגבי האבנים השלמות, אולם אין כל מניעה לבאר כי ההקמה מתבצעת באמצעות בניין, וכי תיאור הבנייה באבנים שלמות אינו אלא פירוט של דרך ההקמה של האבנים הגדולות הנזכרות תחילה. לשון הקמה אכן מתאימה יותר לאבנים גדולות, וכפי שמופיע באיסור הקמת מצבה (דברים ט"ז, כב); אולם אנו מוצאים שימוש בלשון זו גם לגבי מזבח: "ומלאך ה' אמר אל גד לאמר לדויד – כי יעלה דויד להקים מזבח לה' בגורן ארנן היבוס" (דברי הימים א כ"א, יח). לפי ההצעה להלן, שלפיה היו אבנים קטנות שהוספו על האבנים הגדולות, מובנות לשון ההקמה האמורה באבנים הגדולות ולשון הבניין האמורה על כלל האבנים.

ההבנה הנזכרת, כי דברי התורה נכתבו על אבני המזבח, עולה מפשט המשנה המובאת בפתיחת דברינו, וכך משמע מדברי ראשונים ופרשנים רבים (רש"י ומאירי על המשנה שם; רש"י ביהושע ד', ג; רד"ק, רלב"ג ואברבנאל ביהושע ח', ל-לא; ראב"ע, רבנו בחיי, אלשיך וחזקוני בדברים שם; שו"ת התשב"ץ ח"א סימן נג). יתרה מזו, לא מצאנו בדברי הראשונים מישהו הסובר אחרת.¹

1 אמנם יש בין מפרשי הירושלמי הרוצים לומר כי בזה נחלקו התנאים במחלוקת שתובא להלן, וראה דברינו בהמשך בעניין זה, ואף מפרשים אלו עצמם סוברים כי הדעה החולקת מנוגדת לדברי המשנה. ברשימה הנזכרת לא הבאנו שמות פרשנים מאוחרים הכותבים כן, הואיל והם רבים מאוד. אף ברשימה זו לא היינו רואים כל צורך, אך מכיוון שיש מי שמסביר אחרת, כפי שמביא הרב קורן במאמרו בשם המלבי"ם לספר דברים, ראינו לנכון להראות שהראשונים לא הבינו כמותו. לפי הפירוש המופיע במלבי"ם יש לחלק בין האבנים הגדולות, שעליהן נכתבו דברי התורה, לבין האבנים השלמות שמהן נבנה המזבח. הרב קורן כותב כי במבט ראשון דברים אלו אינם מתיישבים עם דברי המשנה (אלא שלדעתו, על פי גרסתו במשנה וביאורו הדברים מתיישבים). על פי המוסבר בדברינו, לא זו בלבד שהדברים עומדים בסתירה לדברי המשנה, אלא שהם גם עומדים בסתירה לדברי הפסוקים בספר יהושע. גם המלבי"ם עצמו אינו מסביר כן בספר יהושע, ולפי ביאורו שם (בסוף פרק ח) השתמשו באותן אבנים הן להקמה והן לבניין המזבח (וראה עוד בנוגע לשיטתו להלן בהערה 3). ולאמיתו של דבר כלל אין זו סתירה בדברי המלבי"ם, שכן הפירוש המובא במלבי"ם לפרשת כי תבוא כלל אינו מן המלבי"ם עצמו. פרקים ספורים לפני קטע זה בפירושו (בפרק כב פסוק כב)

ב. אבני המלון ואבני המזבח – ביאור מחלוקת התנאים

פרשיית "אבני המלון" מופיעה בפרק ד בספר יהושע. מפשטות הפסוקים נראה לכאורה כי אין כל קשר בין פרשייה זו לפרשיית המזבח בהר עיבל. בניית המזבח בהר עיבל נעשתה על פי ציווי משה רבנו הנזכר בתורה, כמודגש בתיאור ביצועה של המצווה: "כאשר ציוה משה עבד ה' את בני ישראל, ככתוב בספר תורת משה, מזבח אבנים שלמות..". (ח', לא); בעוד העברת שתים עשרה האבנים מן הירדן אל המלון נעשתה "כאשר דבר ה' אל יהושע" (שם ד', ח), ולא מוזכר כלל שיש קשר בין אבנים אלה לבין הציווי שניתן למשה.

בפרשיית אבני המלון, מדובר בשתים עשרה אבנים המוצאות מן הירדן ומוקמות בגלגל כאות וסימן לדורות כי מימי הירדן נכרתו לפני בני ישראל. לעומת זאת, כתיבת התורה על האבנים נעשתה "למען אשר תבוא אל הארץ" (דברים כ"ז, ג) – כלומר, בזכות קיום התורה והמצוות הבאים לידי ביטוי במזבח זה יירש עם ישראל את הארץ (וכפי שמסבירים הפרשנים שם - ראה אבן עזרא, רמב"ן ואור החיים). ברם, למרות החלוקה הברורה בין שתי הפרשיות, מדברי התנאים עולה שיש מקום לראות זהות מוחלטת בין אבני המלון לאבני המזבח, כפי שיבואר.

דברי רבי יהודה – והקשיים בהבנתם

בדברי הירושלמי (סוטה פ"ז ה"ה) על המשנה הנזכרת מובאת מחלוקת תנאים: "תני: על אבני מלון נכתבו, דברי רבי יודה. רבי יוסי אומר – על אבני מזבח נכתבו". מדברים אלו נראה לכאורה, כפי שכותב בעל הפני משה במקום, כי דברי רבי יהודה עומדים בסתירה לדברי התנא של המשנה, שלדבריו דברי התורה נכתבו על אבני המזבח. אולם, כפי שנתבאר לעיל, דברים אלו אינם מוקשים רק מדברי המשנה, אלא אף מפסוקים מפורשים בדברים וביהושע. אם אכן נאמר בדעת רבי יהודה כי כתבו את דברי התורה על אבני המלון ולא על אבני המזבח, הרי שדבריו גם עומדים בסתירה

מופיעות המילים הבאות: "מכאן עד סדר ניצבים לא מצאנו באמתחת כתבי יד הגאון המחבר ז"ל, וחבל על דאבדין. אמנם, אנחנו קיבצנו ובארנו על פי דרכו אשר הלך בו המחבר בביאורו התורה והמצוה עד כה". אין ספק כי המוציאים לאור היו תלמידי חכמים, אך מסתבר כי קיבוצם לא התאים לגמרי לשיטת המחבר, ופירושו הנזכר אכן אינו הולם את דברי המקרא והמשנה כפי שנתבאר.

לדבריו שלו עצמו בתוספתא (סוטה פ"ח ה"ו), שלפיהם כתבו את דברי התורה על אבני המזבח!²

נוסף על התמיהות הנזכרות, יש גם מקום לתמוה על עצם הסברה שדברי התורה נכתבו על אבני המלון – שהרי אבני המלון לא הוזכרו כלל בהקשר של כתיבת דברי התורה, ויש להם מטרה אחרת, כפי שנתבאר. לפי סברה זו אנו מוכרחים לומר כי אבנים אלו הגיעו להר עיבל בטרם הוקמו בגלגל.³ אפשרות זו אמנם אינה מתיישבת עם פשטות הכתוב ביהושע, שם מתואר בניין המזבח רק לאחר הניצחון במלחמה השנייה בעי; אולם לדברי התוספתא (שם), אשר מובאת גם בגמרא (סוטה לו ע"א) בשינויים קלים, פרשייה זו אינה כתובה במקומה והיא נתקיימה באותו יום שבו עברו את הירדן, וכפי שנצטוו בתורה "והיה ביום אשר תעברו את הירדן" (דברים כ"ז, ב). על פי הבנה זו, את שתיים עשרה האבנים שהוציאו מן הירדן לשם הקמתן בגלגל הביאו עימם להר עיבל, ועליהן נכתבו דברי התורה – כפי שציווה ה' את משה. לאחר שנסתיים כל מעמד הברכות והקללות, וישראל חזרו אל מקומם בגלגל, הם לקחו עימם את האבנים לשם הצבתן שם.

לפי שיטת רבי יהודה בספרי (פסקא נו), המובאת בגמרא (שם לג ע"ב), היה מרחק גדול בין הירדן לבין הר עיבל. לדבריו, התיאור האמור בתורה ביחס להר גריזים ולהר עיבל, "הלא המה בעבר הירדן" (דברים י"א, ל), אינו מתייחס למקום סמוך לירדן, אלא

2 הרב קורן (עמ' 41-43) מעלה אפשרות לתרץ את דברי רבי יהודה על ידי "איפוך", ולבסוף מבקש לדחות לגמרי את המופיע בתוספתא. יש לציין שאמנם מילים אלו בדברי רבי יהודה בתוספתא מופיעות לפנינו בתוך סוגריים רבועות - אך כך גם גרסו התוספות (סוטה לה ע"ב ד"ה כיצד) בתוספתא, וכן הגר"א (בהגהותיו על התוספתא). כך גם מופיע בדברי רבי יהודה בקטע מהגניזה הקהירית המובא במאמרו של הרב קורן (עמוד 54).

3 אמנם, לפי הבנת המלבי"ם ביהושע האבנים הוקמו תחילה בגלגל, ולאחר מכן הועברו להר עיבל לשם כתיבת דברי התורה עליהן ובניית המזבח מהן. הבנה זו מנוגדת לדברי המשנה האומרת שהאבנים הועברו מהר עיבל לגלגל, אך נראה לכאורה כי היא מנוגדת גם למטרה של הצבת האבנים בגלגל כאבני זיכרון לדורות לנס שנעשה במעבר הירדן. המלבי"ם טוען שזו דעת ר' שילא בגמרא בסנהדרין (מד ע"א) – האומר כי הייתה ביקורת על יהושע על שהרחיק בבניין המזבח שישים מיל, ולא בנה אותו מיד כשעברו את הירדן. לפי פשטות דברי הגמרא דעת רב שילא שם נדחית, כפי שאומר שם רב שיהושע לא שינה מאשר אמר לו ה'; אך גם עצם הפירוש הנ"ל בדברי ר' שילא אינו מוכרח, וראה בדברי התוספות שם (ד"ה ואתם) שפירשו באופן אחר. גם המסורת המובאת בספר התגים – ראה להלן בהערה 6 - כי עלי הכהן העתיק את התורה מאבני המלון שבגלגל אינה מתיישבת עם דברי המלבי"ם שהאבנים לא נשארו בגלגל.

תגובות

דווקא למקום רחוק משם – 'מעבר הירדן ואילך'. רבי יהודה מזהה הרים אלו עם הרי עיבל וגריזים שבהם יושבים הכותים – והיינו כדברי המשנה המזהה את ההרים עם הרי עיבל וגריזים הסמוכים לשכם (ולא כדעת רבי אלעזר ורבי אליעזר בן יעקב). בברייתא בגמרא (לו ע"א) נאמר כי בדרך זו עברו ישראל מרחק של שישים מיל, וכן מובא בירושלמי (שם פ"ז ה"ג) בדעת רבי יהודה כי ישראל הלכו באותו יום בסך הכול מרחק של מאה ועשרים מיל. אם כן, את הדרך הארוכה הזו עשו ישראל כאשר הם נושאים עימם אבנים גדולות (ארבעים סאה כל אחת, כדברי רבי יהודה עצמו בתוספתא שם פ"ח ה"ד, המובאת בגמרא שם לד ע"א). האם היה עניין מיוחד בכתיבת התורה דווקא על אבנים שהוצאו מן הירדן? האם לא ניתן היה לפי דעתו לקחת אבנים מהר עיבל עצמו, ועליהן לכתוב את דברי התורה?

שיטת רבי יהודה: אבני המזבח הן אבני המלון

דומה שיש מקום להסביר את הדברים באופן שבו תתייבנה כל התמיהות הנזכרות. דברי רבי יהודה אינם מוכרחים לעמוד בסתירה לדברי המשנה. אדרבה, אנו מוצאים כמה התאמות בין דבריו לבין המשנה: כך הוא לגבי דבריו בספרי, לגבי זיהויים של ההרים; וכך גם בדבריו בתוספתא, לפיהם כתבו את דברי התורה על אבני המזבח. מאחר שהירושלמי המביא את מחלוקת רבי יהודה ורבי יוסי אינו מזכיר במפורש כי יש כאן מחלוקת, מסתבר לומר שאין לנו לחדש מחלוקת. נראה להסביר כי רבי יהודה סובר כי אבני המזבח הן אבני המלון בעצמן. הסיבה לכך שישראל נטלו את האבנים וסתרו את המזבח, כאמור במשנה, היא מכיוון שיש להציב את האבנים בגלגל. זיהוי זה בין אבני המלון לאבני המזבח עולה גם מדברי התוספתא הנ"ל, המביאים לגבי אבני המזבח בהר עיבל פסוק המתייחס לאבני המלון.

לפי הסבר זה דברי רבי יהודה מיושבים עם פסוקי דברים ויהושע, וגם מובן מדוע מלכתחילה ישראל לקחו עימם את האבנים מהירדן להר עיבל. אבנים שלמות גדולות וחלקות, שעמן ניתן לבנות את המזבח, אינן מצויות כלל. ניתן למוצאן רק במקום שבו עברו מים רבים למשך תקופה ארוכה – כמו במקום שממנו לקחו ישראל את האבנים הללו, בקרקעית הירדן (כך מסביר בעל כלי יקר על יהושע ח', ל). יעוין גם בדברי התוספות (סוכה מט ע"א ד"ה שכל; חולין יח ע"א ד"ה וכמה) המסבירים שעל מנת שהאבנים תהיינה שלמות היו משתמשים באבנים חלקות כמו אלו הנמצאות בנחל (תוס' מתייחסים למזבח שבמקדש, ומסתבר שהוא הדין למזבח הר עיבל. להרחבה בעניין זה ראה בדברינו בגיליון י"ח).

נראה לומר על פי דברים אלו כי העברת האבנים אל מקום הלינה בגלגל נעשתה על פי ציווי ה' אל יהושע, ועניין זה אכן לא מופיע בספר דברים, אולם עצם הוצאת האבנים מן הירדן לשם בניין המזבח נעשתה על פי האמור בתורה – וזו כוונת הכתוב: "והכהנים נושאי הארון עומדים בתוך הירדן עד תום כל הדבר... כאשר ציווה משה את יהושע" (יהושע ד', י). ציווי משה ליהושע הוא הציווי האמור בספר דברים לגבי אבנים אלו, בפרשייה הפותחת במילים "ויצו משה וזקני ישראל..." (כ"ז, א); וכך אמנם מסביר רד"ק ביהושע שם.⁴

האם רבי יוסי מבדיל בין אבני המזבח לאבני המלון?

על פי המבואר בדעת רבי יהודה, כי אבני המזבח הן אבני המלון, היה נראה לומר לכאורה כי לדעת רבי יוסי, החולק על דעתו, אבני המזבח שעליהן נכתבו דברי התורה אינן אבני המלון. ברם, לפי המתואר ב"סדר עולם רבה" (פרק י"א), שלדברי הגמרא נשנה על ידי ר' יוסי עצמו (ראה לדוגמא יבמות פב ע"ב), אבני המלון הן אכן אבני המזבח:

והעם עלו מן הירדן בעשור לחודש הראשון, ונטלו להם מחוץ י"ב אבנים והניחום תחת מצב רגלי הכהנים, ונטלו להם עוד מן הירדן י"ב אבנים והניחום בגלגל בקצה מזרח יריחו. כיוון שעלו מן הירדן, באו להן אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם, שבאצל אלוני מורה, שנאמר 'הלא המה בעבר הירדן, אחרי דרך מבוא השמש' וגו'. אמרו ישראל ברכות וקללות, והסדירו על הסדר, כמו שציווה אותם לאמר 'שאו לכם מזה מתוך הירדן ממצב רגלי הכהנים הכין שתיים עשרה אבנים, והעברתם אותם עימכם' וגו'. 'ואת שתיים עשרה האבנים האלה אשר לקחו מן הירדן, הקים יהושע בגלגל' –⁵ ושדום בשיד, וכתבו עליהם התורה בשבעים לשונות, שנאמר 'וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת וגו' באר היטב', וזבחו שלמים ואכלו שם, שנאמר 'וזבחת שלמים ואכלת שם' וגו'...

4 אמנם, מדברי רש"י שם נראה כי הכוונה היא לציווי כללי בדבר ירושת הארץ; אך מדבריו שם בפסוק ג, ובדבריו על התורה (דברים כ"ז, ב) שאליהם נתייחס בהמשך, מוכח שלהבנתו הדבר נכלל בציווי האמור.

5 יש הגורסים כאן גם את המילים "ובנו מזבח". למרות שהר עיבל אינו מוזכר כאן בפירוש בנוגע למקום שבו בנו את המזבח, הרי שהדבר ברור כי לא ניתן לפרש שהמזבח נבנה במקום שאינו הר עיבל. גם אם לא נגרוס בדבריו את המילים "ובנו מזבח", מעצם הבאת הפסוק "שאו לכם מזה", המתייחס לאבנים שהוצאו מן הירדן, כמקור לתיאור אמירת הברכות והקללות בהר גריזים ובהר עיבל, ברור שלהבנתו השתמשו באבנים אלו גם לבניית המזבח בהר עיבל.

תגובות

לפי דברים אלו, את התורה כתבו על גבי אותן אבנים שהקים יהושע בגלגל. עוד עולה מהדברים כי רבי יוסי סובר כדעת רבי יהודה וכדעת התנא של המשנה לגבי זיהוי מקומם של הר גריזים והר עיבל. כמו כן עולה מדבריו כי מעמד הברכה והקללה ובניית המזבח התקיים באותו יום שבו חצו את הירדן, כפי שנתבאר לעיל, ולא במקום שבו מופיעה הפרשייה בספר יהושע.⁶

6 עניין נוסף שלגביו מסכימים דברי סדר עולם עם דברי המשנה הוא הדעה שכתבו על האבנים את דברי התורה בשבעים לשון – כנראה באמצעות מעשה ניסים (וכדברי התוספתא המתארת כי נעשו ניסים רבים באותו יום). בקרב הפרשנים יש שלא הסכימו לעניין זה (ראה רמב"ן ואבן עזרא בדברים שם, ורלב"ג ביהושע שם). בתחילת הקטע מהגיזא הקהירית שמצטט הרב קורן (ראה **תוספתא כפשוטה**, סוטה פרק ח עמוד 700) מובאת מחלוקת תנאים אם כל התורה נכתבה על גבי המזבח, או שמא רק משנה התורה, או שמא רק "מה שהאומות רוצים" (דהיינו, דברים הנוגעים להם, כפתיחה לקריאה לשלום כלפיהם). יש לציין כי הדעה הסוברת שהתורה נכתבה בשבעים לשון היא דעת רבי ישמעאל – שלדידו מצאנו בירושלמי (כמובא לעיל) כי הברכות והקללות לא נאמרו מיד, אך האבנים הוקמו מיד. ייתכן לומר כי לפי שיטתו אבני המזבח אכן הועברו אל הגלגל, כדעת שאר התנאים; ובעת מעמד הברכה והקללה, כעבור ארבע עשרה שנים, המזבח אכן לא היה במקום. כתיבת התורה בשבעים לשון נעשתה לצורך הגויים, ולא היה צורך בהיותה במקום בזמן מעמד הברכה והקללה. כאשר ישראל נכנסו לארץ היה צורך להדגיש כי ירושת הארץ תלויה בשמירה על התורה, כמודגש בתחילת הפרשייה בפרשת כי תבוא; ועל כן היה עליהם לקיים את מעמד הקמת האבנים וכתיבת התורה על גביהן באותו מקום שבו לאחר סיום הירושה והחלוקה של הארץ יושבעו על קיום התורה במעמד הברכה והקללה. ניתן גם לפרש בדעת רבי ישמעאל, כי האבנים שהוקמו כמזבח בהר עיבל נותרו שם עד לקיום מעמד הברכה והקללה כעבור ארבע עשרה שנה, והגויים היו יכולים לבוא לשם ללומדה במהלך תקופה זו. לפי הסבר זה ניתן לומר כי המזבח שעליו נכתבו דברי התורה בשבעים לשון אכן נשאר בהר עיבל. אולם מאחר שרבי ישמעאל סובר כי הקימו את האבנים מיד, מסתבר שאין הוא חולק על הדעה המקובלת המזהה בין האבנים. ואכן, יש המתייחסים לדברי התורה שנשארו על האבנים בגלגל למשך זמן לאחר מכן.

קיים ספר קדום הנקרא ספר התגים, הכולל דקדוקים לגבי נוסחאות לשון התורה. ספר זה מובא בשלמותו במחזור ויטרי (סימן תקכ"א), וגם הרמב"ן על התורה שם מזכירו. בפתיחת הספר נאמר כי הוא הועתק על ידי עלי הכהן מן התורה אשר הייתה כתובה על אבני הגלגל.

אמנם, ישנה אפשרות לומר כי דברי התורה נכתבו בשבעים לשון בהר עיבל, ואילו בגלגל הם נכתבו רק עבור ישראל (ומעין זה כתב בפירוש **העמק דבר** על התורה). כך אנו מוצאים גם בספר **קדמוניות היהודים** (ספר ה פרק א), אשר מתאר בנייה של שני מזבחות שונים: מזבח שנבנה בגלגל מהאבנים שהוצאו מהירדן - ומזבח אחר שנבנה בהר עיבל מספר שנים מאוחר

על פי כל האמור נראה לומר כי רבי יוסי אינו חולק על המשנה שלפנינו. ואכן, פשטות דברי רבי יוסי בברייתא, כי כתבו את דברי התורה על אבני המזבח, אינם עומדים בסתירה לדברי משנתנו. אולם כיצד ניתן להבין את דבריו לאור מחלוקתו עם רבי יהודה, אשר אף הוא מזהה בין אבני המזבח לאבני המלון, כפי שנתבאר?

מחלוקת התנאים אם כתבו על האבנים או על הסיד

בתוספתא (סוטה פ"ח ה"ה), אשר מובאת בשינויים קלים בגמרא (שם לה ע"ב), מובאת מחלוקת תנאים: רבי יהודה סובר כי כתבו את התורה על אבני המזבח, ולאחר מכן סדו אותן בסיד; ואילו רבי שמעון סובר כי לאחר שסדו את האבנים כתבו את דברי התורה על הסיד. לפי המובא בגמרא רבי שמעון שאל את רבי יהודה כיצד למדו הגויים את דברי התורה, שהרי לדבריו היא כוסתה על ידי הסיד. תשובתו של רבי יהודה היא: "בינה יתרה נתן בהם הקב"ה, ושיגרו נוטירין שלהן וקילפו את הסיד, והשיאוה (רש"י: העתיקה)". בדומה לזה מובא בירושלמי (שם) לגבי דעת רבי יהודה, האומר כי כתבו את דברי התורה על אבני המלון – "בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהן ומשיאין את התורה...". אם כן, לפי שיטת רבי יהודה דברי התורה נותרו גלויים על גבי האבנים, לאחר שנתקלף מהן הסיד; ולעומת זאת לדברי רבי שמעון דברי התורה היו גלויים לעיני כול מהרגע שנכתבו.

הגמרא מסבירה את טעמו של רבי שמעון על פי האמור בדברי ישעיהו (ל"ג, יב) "והיו עמים משרפות סיד" – על עסקי סיד; דהיינו, הגויים ייענשו על שלא למדו מדברי התורה, אשר הייתה כתובה על גבי הסיד. דרשה זו מובאת בשינוי קל גם בירושלמי, לאחר שמוסבר כי לשיטת רבי יוסי - האומר כי כתבו על אבני המזבח – פירוש האמור "ושדת אותם בשיד" הוא 'בין אבן לאבן'. אם כן, דעת רבי יוסי שווה לדעת רבי שמעון בכך שלפי שניהם כתבו על האבנים לאחר שסדו אותן, והמחלוקת היא רק בשאלה האם כתבו על האבנים (כדעת ר' יהודה) או על הסיד שביניהן (כדעת ר' יוסי).

על פי דברים אלו ניתן לומר כי המחלוקת בירושלמי בין רבי יוסי לרבי יהודה, אם כתבו את דברי התורה על אבני המלון או על אבני המזבח, היא בעצם אותה מחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון שבתוספתא, אם כתבו על גבי האבנים או על גבי הסיד. כאשר האבנים עומדות בפני עצמן יש מקום לכנות אותן "אבני מלון", שהרי

יותר. כמובן, אין כל מקום לקושיה מספר התגים הנזכר על דעות התנאים הסוברים שאבני המזבח הועברו אל המלון.

תגובות

הוציאו אותן מן הירדן על מנת להעבירם בערב למלון; אולם כאשר הן מסוידות ובנויות כחלק מהמזבח, הרי שהן נקראות "אבני מזבח".⁷ מסתבר כי לשיטת רבי יוסי ורבי שמעון הקפידו במהלך פירוק המזבח בדברי התורה יישארו באופן שניתן יהיה לקראם כאשר יוצבו האבנים בגלגל.

יש מקום גם לומר כי בעניין זה תלויים חילופי הגרסאות במשנה, שאליהם התייחסנו במבוא – הגרסה "וסדוהו... וכתבו עליו" מתייחסת למזבח או לסיד, והיא כדעת רבי יוסי ורבי שמעון; ואילו הגרסה "וסדום... וכתבו עליהם" מתייחסת לאבנים, והיא כדעת רבי יהודה.⁸

---

7 אמנם, בתוספתא גם הגרסה בדברי רבי יהודה היא "אבני מזבח", כמובא לעיל – אך דבר זה הוא בניגוד לאמור בדברי רבי שמעון, "על הסיד". ובאמת משינוי הגרסה בגמרא, שבה מופיע בדברי רבי יהודה "על האבנים", יש ללמוד כי הגמרא ראתה לנכון להדגיש את עובדת הכתיבה על האבנים כשהן עומדות בפני עצמן. התוספות (שם ד"ה כיצד) מביאים ביחס לדברי רבי יהודה, האומר כי כתבו את דברי התורה על האבנים, כי בתוספתא רבי יהודה אומר כי כתבו "על גבי המזבח" – ובניגוד לגרסה המופיעה לפנינו בתוספתא: "על אבני המזבח". גרסת התוספות בתוספתא מערימה קשיים בביאור שיטת רבי יהודה, אך התוספות מיד כותבים "אבל בירושלמי", ומביאים את מחלוקת רבי יהודה ורבי יוסי הנ"ל. בעלי התוספות כלל אינם מציינים כיצד הם מבינים את דברי התוספתא או הירושלמי, אך נראה לענ"ד פשוט כי אין כל מקום להתבסס על דבריהם על מנת לדחות את דברי התוספתא שלפנינו (ולא כשכתב הרב קורן שם בעמוד 43).

8 בקטע מהגניזה הנ"ל מופיע רבי שמעון כחולק על רבי יהודה, כאשר רבי יהודה סובר שהתורה נכתבה על אבני המזבח, ואילו רבי שמעון סובר כי היא נכתבה "על האבנים". לכאורה לא ברור מה ההבדל בין דעות התנאים הללו, מה גם שדברי ר"ש המצוטטים נראים כעומדים בסתירה לדבריו בתוספתא ובגמרא, שבהם הוא אומר כי כתבו את התורה על הסיד – בניגוד לדעת רבי יהודה האומר כי כתבו את התורה על האבנים. אולם בהמשך הקטע הנ"ל מובאים דברי רבי, המסכים לדעת רבי שמעון, ולדבריו "שאלו על המזבח כתבום, היאך היו אומות העולם רוצין לקרות דין?". נראה כי הוא מכוון בזה לקושיית רבי שמעון על רבי יהודה הנ"ל בגמרא - כיצד למדו הגויים את התורה, והרי הייתה מכוסה בסיד כחלק מבניין המזבח. נראה כי המשך הקטע הנ"ל, "ולמטה כתוב כל הרוצה לקבל ימין ויבוא ויקבל", מכוון לדברי רבי שמעון בגמרא, כי היה כתוב למטה "למען אשר לא ילמדו אתכם...", וכמבואר שם כי לדעתו ישנה אפשרות תשובה לגויים (ומה שנדפס לפנינו כי הכוונה היא רק לגויים של אותו זמן הוא הגהת הצנזורה, כפי שמעירים בהגהות בש"ס עוז והדר), ומקבלים אף כנענים שבחוצה לארץ הבאים להתגייר (בניגוד לדעת רבי יהודה המחיל אף עליהם את דין "לא תחיה כל נשמה" – ראה רש"י סוטה לו ע"א ד"ה כמאן). נראה לומר כי דברי ר"ש הם לשיטתו בתוספתא לברכות (פ"ו ה"ד, בניגוד לדעת ת"ק שם), שאף בחו"ל מתפללים על הגויים שיעבדו את ה', שסופם להתגייר (וכנפסק

ג. בניין המזבח על ידי יהושע

על פי כל המתבאר לעיל, הדבר מוסכם כי יהושע בן נון בנה את המזבח בהר עיבל באמצעות שתיים עשרה האבנים אשר נלקחו מן הירדן. אמנם, מספר זה של שתיים עשרה אבנים אינו מוזכר כלל בנוגע לבניית המזבח – לא בספר דברים ולא בספר יהושע. יש מקום לומר מסברה כי פרט לשתיים עשרה האבנים הגדולות, שהיו החלק המשמעותי והגדול של המזבח, ניתן היה להשתמש גם באבנים נוספות קטנות מהן, אשר ממלאות את החלל שבין האבנים הגדולות. כך ניתן לבאר את הכפילות בפרשייה הנ"ל בדברים, המתחילה בציווי על "אבנים גדולות" שיש להקים, וממשיכה בציווי על בניין המזבח מאבנים שלמות – ללמדנו שאף האבנים הקטנות שבהן משתמשים לבניין המזבח צריכות להיות שלמות וחלקות.

וכך היא לשון הרמב"ם (הל' בית הבחירה פ"ב הט"ז) בתיאור המזבח שבמקדש (בהתבסס על הברייתא בזבחים נד ע"א): "כשבונין המזבח – בונין אותו כולו אטום כמין עמוד, ואין עושיין בו חלל כלל, אלא מביא אבנים שלמות גדולות וקטנות, ומביא סיד זפת קוניא, וממחה ושופך לתוך מלבן גדול כמידתו, ובונה ועולה". נראה כי קודם מביאים את האבנים הגדולות, לאחר מכן מוסיפים את האבנים הקטנות, ולבסוף מוסיפים את הסיד ושאר החומרים הדרושים. כאשר המזבח בהר עיבל היה בנוי היו בו גם אבני המלון וגם אבנים נוספות – ועל כולן יחד נופל הכינוי – "אבני מזבח". לפי דברים אלו, מובנים דברי רבי יוסי הנ"ל ש"על אבני מזבח נכתבו" – היינו על המזבח הבנוי, אשר כולל גם את האבנים הגדולות וגם את האבנים הקטנות.

מסתבר לומר כי אף את האבנים השלמות הקטנות הביאו מן הירדן כאשר עברו שם באותו יום – בשל הצורך להשתמש באבנים חלקות. וכך נראה לבאר את דברי רש"י על התורה (כ"ז, ב): "הקמות לך – בירדן. ואחר כך תוציא משם אחרות, ותבנו

ברמב"ם ברכות פ"י ה"ט ובש"ע או"ח רכ"ד, א). אמנם, בגמרא בברכות (נז ע"ב) מובא כן בשם רשב"א, ומסתבר כי זהו ר"ש שבתוספתא שם - אך יש מקום להבין כי גם ר' שמעון המוזכר אצלנו אינו ר"ש בר יוחאי, כרגיל בנקיטת ר"ש סתם, מאחר שלדעת רשב"א, כמובא בקטע הנ"ל, לא נכתבה התורה בשבעים לשון על האבנים, אלא רק משנה התורה. לעומת זאת, לדעת רבי שמעון המופיע במקורות שבסוגייתנו (בבלי וירושלמי, בתוספתא ובקטע הנ"ל), התורה נכתבה בשבעים לשון. מסתבר כי דברי רבי שמעון על כתיבת התורה על האבנים (בקטע הנ"ל) הם בעצם דבריו המופיעים גם בתוספתא ובגמרא, שלפיהם התורה נכתבה על הסיד שעל האבנים, והניסוח "על האבנים" בא להוציא מדעת רבי יהודה בגמרא ובתוספתא, הסובר כי היה בתחילה סיד על גבי הכיתוב.

תגובות

מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר – ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל – כדאיתא במסכת סוטה". האחרונים התקשו מאוד בהבנת דברי רש"י, שהרי האבנים שבגלגל הן בעצם אותן אבנים שמהן בנו את המזבח בהר עיבל (וראה דברי הרב קורן, עמודים 41-43). אולם על פי המבואר אין צורך לומר כי דברי רש"י עומדים בסתירה לפירושו ביהושע ובגמרא, וגם אין כל צורך להגיה בדבריו. אכן ישנם שלושה סוגי אבנים: א. אבנים שהוקמו בתוך הירדן; ב. אבני המלון, שגם הקימו בהן את המזבח בהר עיבל; ג. אבנים נוספות קטנות יותר, שבהן השתמשו לבניין המזבח בהר עיבל.

ארבעה מיני אבנים היו

בתוספתא בסוטה (פ"ח ה"ד), המובאת בשינויים קלים בגמרא (לה ע"ב) נאמר: "נמצאת אומר - שלשה מיני אבנים הן: אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן". לפי דברים אלו מוקשים לכאורה דברי רש"י, שלא מונה את האבנים שהעמיד משה ומזכיר אבנים אחרות. לגבי השמטת האבנים שהעמיד משה ניתן לתרץ כי רש"י מנה רק את האבנים שהוקמו על ידי יהושע, אולם מנין לומד רש"י כי היה סוג נוסף של אבנים?

נראה לומר כי מקור דברי רש"י בתלמוד הירושלמי, אשר מקשה על הבנתו של רבי יוסי כי דברי התורה נכתבו על אבני המזבח - "לא לשעה היו ונגנזו?". העובדה שהירושלמי נוקט לשון רבים, "ונגנזו", מלמדת כי לשיטת המקשה מדובר באבנים שנגנזו, ולא במזבח שנגנז בשלמותו.⁹ מנין נובעת הבנת הירושלמי כי גנז את האבנים? האמנם היא מתבססת על הנחות יסוד חיצוניות בנוגע לנהוג לגבי מזבחות? (ראה במאמרו של הרב קורן, בעמודים 54-60). לפי דרכנו מסתבר שדברי הירושלמי לא התבססו אלא על המשנה שלפנינו, האומרת כי נטלו את האבנים והעבירו אותן למקומן בגלגל, ואם כן לא השאירו אותן בהר עיבל.

המשנה אינה מחלקת בדבריה לגבי האבנים שהועברו עימם, ומסתבר לומר כי פרט לאבנים הגדולות, שנלקחו כאשר סתרו את המזבח לשם הצבתן בגלגל, אף האבנים הקטנות יותר הועברו לגלגל על מנת לגונזן שם, וכלשון המשנה בשבת (צ ע"א) לגבי אבני מזבח – "שמצניעין אותן לגונזן". מקום המשכן בגלגל היה המקום הקדוש באותו

---

9 כך הוא גם לפי המקור מהגניזה הקהירית המובא בדברי הרב קורן (עמוד 54), הנוקט: "וגנזום". יש להוסיף גם כי ההנחה שהמזבח נגנז בשלמותו אינה מתאימה לממצאים בשטח, שכן המזבח לא נמצא בשלמות, אלא רק חציו היה קיים. חצי מהמבנה שלפנינו כיום אינו אלא שחזור.

זמן, ויש לומר שרצו לגונזן בסמוך למשכן - כפי שאנו מוצאים לגבי מזבח אחר שנגנז בסמוך למקום קדוש: המזבח ששיקצו היוונים, אשר נגנז בלשכה בבית המוקד, כמתואר במשנה במסכת מידות (פ"א מ"ו).¹⁰

אם כן, דברים אלו של הירושלמי מתייחסים לסוג נוסף של אבנים, פרט לשלושת אלו המופיעים בתוספתא. ואכן, לאחר הבאת דברים אלו בירושלמי, מובאים שם דברי התוספתא בשינויים קלים; ונוספת המסקנה כי אכן ישנם ארבעה סוגי אבנים. יש ממפרשי הירושלמי (ראה בדברי הרב קורן בהרחבה, עמודים 45-52) הרוצים לומר כי ההסבר האחרון בירושלמי עומד בניגוד לדברי התנא של התוספתא, המזהה בין אבני המלון לאבני המזבח, אולם על פי המבואר אין כל הכרח לומר בדעת הירושלמי כי יש לחלק בין אבני המזבח לאבני המלון, והסוג הרביעי אינו אלא האבנים הקטנות, המוזכרות בדברי רש"י הנ"ל.¹¹

10 בנידון שלפנינו לא שייך איסור "לא תעשון כן", האמור דווקא בהריסה בדרך השחתה (הלכות יסודי התורה פ"ו ה"ז; בית הבחירה פ"א ה"ז). ואף אם נאמר כי דברי הרמב"ם הנ"ל אינם מוסכמים, ויש לאסור ניתוץ מזבח אף שלא בדרך השחתה (שהרי בספרי בפרשת ראה שממנו שאובים דברי הרמב"ם לא מופיעות המילים "דרך השחתה") – בכל אופן ניתן לומר כי במקרה שלפנינו, שבו ישראל לא נשארו במקום, ניתנה הוראת שעה לסתור את המזבח על מנת להעביר את אבניו, שעליהן כתובים דברי התורה, לגניזה במקום מכובד.

11 לפי דברינו אין כל צורך להגיה בדברי הירושלמי, וכך יש להבינם (על פי מפרשי הירושלמי וכן על פי דברי הרב קורן) - בתחילה מצוטטים דברי התוספתא: "נמצאת אומר שלשה מיני אבנים הן - אבני המלון, ואבנים שהניח יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, ואיסטליות שנתן להן משה". לאחר מכן, בעקבות בירור מחלוקת רבי יוסי ורבי יהודה, מובאים דברי רבי חנינן – "אמר רבי חנינן: פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן; ולאחר מכן מובא חיזוק לדבריו – "אמר רבי סימון בר זבד – ויאות!". אכן יש ללמוד על סוג אבנים רביעי, מכיוון שאבני המזבח שאותן מזכיר רבי יוסי אינן יכולות להתפרש כאחד משלושת סוגי האבנים המוזכרים בתוספתא: "אין תימר אבני המלון - לשעה היו ונגנזו?"; אם תאמר שרבי יוסי מכוון לאבני המלון, שעליהן כתבו את דברי התורה – לא שייך לומר לגביהן שהיו לשעה ונגנזו, הואיל ויהושע העמידן לזיכרון לדורות. "אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים - משוקעות היו במים!", ובודאי שלא ניתן היה לכתוב על גבן. "אין תימר איסטליות שנתן להן משה - כבר נכנסו עמהן לארץ?"; וכי אבנים אלו נכנסו לארץ, שניתן היה לכתוב על גבן? "אלא כן אנו קיימין - באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן", והיינו אבנים נוספות להשלמת המזבח. דברי הירושלמי הללו אינם שנויים במחלוקת (ראה למשל בתוספות בסוטה לה ע"ב ד"ה שלשה, אשר מביאים דברים אלו – וכפי הגרסה שלפנינו. וכן הוא בילקוט שמעוני פרשת כי תבוא רמז תתקלח). מסתבר שהתוספתא לא ראתה צורך להזכיר סוג אבנים זה מאחר שאלו אבנים קטנות, הטפלות למבנהו הכללי של המזבח.

מי בנה את המזבח הנמצא כיום בהר עיבל?

מאחר שלפי כל המתבאר אבני המזבח בהר עיבל לא נותרו במקומן, יש לשאול – מהו המזבח הנמצא לפנינו בהר עיבל? לפי פשט הפסוקים, בהחלט יש מקום להבין כי המזבח נותר על מכונו, ויש מהמפרשים שנראה כי כך הם סוברים (ראה למשל בדברי האברבנאל על יהושע פרק ח, המחלק בין אבני המלון לאבני המזבח, ולהבנתו בניית המזבח על ידי יהושע אכן נעשתה לאחר מלחמת העי).¹² גם אם נאמר כי אפשרות זו עומדת בסתירה לדברי התנאים שלפנינו, האם לא ייתכן שישנה דעה שלא הגיעה עדינו, הסוברת כדעת המפרשים הנזכרים, ויכולה להיות מוכחת בעקבות התגלית הנוכחית?

הדבר ברור כי אמונתנו אינה נסמכת על ראיות ארכיאולוגיות מעין אלו, אולם אין ספק כי שמחת רבים יכולה להיות מושבתת מהפרכת הנחת יסוד מעין זו, אשר משמשת כגירא בעיני הכופרים בתורה שבכתב. מכל מקום עלינו לדעת כי כשם שאנו מקבלים שכר על הדרישה כך נקבל שכר על הפרישה. אולי יש לומר כי דווקא ההוכחות המלמדות כי המזבח הקיים אינו מזבחו של יהושע יכולות לחזק בקרבנו את האמונה בנכונות התורה שבעל פה, שבה כפרו השומרונים יושבי הרי גריזים ועיבל.

לא מזבח יהושע

על פי המבואר בפרק הראשון, אם המזבח שלפנינו היה המזבח שבנה יהושע היו צריכים להימצא עליו דברי התורה שנכתבו עליו, ואלו אינם מופיעים לפנינו. ניתן אמנם להשיב לדברים אלו ולומר כי הם נמחקו ברבות השנים, או שקולפו, אך מכל מקום לא ידוע לנו על כל שריד וזכר לדברי התורה הכתובים במזבח זה או לסיד שבו סדו את האבנים.

הרב זלמן קורן (עמוד 55) רואה בעובדה שבמזבח ישנו כבש מרכזי ושני כבשים קטנים, בדומה לכבשים של המקדש, ממצא משמעותי. אמנם, יש להעיר כי בתורה לא מצאנו הלכות המשוות בין מזבח המקדש למזבח הר עיבל פרט לדין אחד – האבנים השלמות. לגופם של דברים נראה כי אם היינו בוחנים פרטים אחרים במזבח זה

---

¹² אף לדעתו, התורה נכתבה על אבני המזבח ולא על אבני המלון (בניגוד לדעה המופיעה בפירוש המלבי"ם על דברים, המובאת בהערה 1).

בהשוואה לדיני המזבח במקדש, הרי שהיו סיבות נוספות לפסילתו, מאחר שהוא אינו רבוע אלא מלבני וכן חסר קרנות. אולם השתא דאתינן להכי, נראה לענ"ד כי דווקא מנושא האבנים השלמות - וכבר הוכחנו את דעתנו כי אבנים שאינן חלקות פסולות למזבח (גם אם נמצאו בקרקע באופן זה) – יש ללמוד כי מזבח שבו אבנים שאינן חלקות אינו המזבח שבנה יהושע בהר עיבל.

הוכחה נוספת כי מזבח זה אינו מזבחו של יהושע היא העובדה שהמזבח שימש גם להקרבת יחמורים. לדברי אדם זרטל ('עם נולד', עמ' 100; מוזכר גם באתר האינטרנט של המחקר הארכיאולוגי על מזבח הר עיבל <http://www.zakai.com/adam/keysites.htm>), 28 אחוזים מעצמות בעלי החיים שנמצאו במקום (וחלקן הניכר היו שרופות וחתוכות) היו עצמות יחמורים. למרות שהיחמור הוא חיה טהורה, המותרת באכילה (דברים י"ד, ה), מקובלנו שיותר היה להקריב חיות טהורות רק טרם הוקם המשכן במדבר, כאמור בתוספתא (קרבנות פ"ג ה"א; מובאת בגמרא בזבחים קטו ע"ב), וכפשטות הפסוקים בתחילת ספר ויקרא. ואף שאנו מוצאים פסוקים המזכירים רק את הצבי והאייל כאסורים בהקרבה, לא ידוע לנו על שום מקור בתורה שבכתב או בתורה שבעל פה המחלק בינם לבין היחמורים.¹³

מסקנות

א. דברי התורה נכתבו על אבני המזבח בהר עיבל.

ב. המזבח נבנה מאבנים שלמות – גדולות וקטנות (וכולן נלקחו מהירדן).

---

13 זאת בניגוד לדברי הרב קורן, המעלה במאמרו בספר **חיים ביהודה** (עמודים קיג-קטו) אפשרות שלפיה ההיתר שקודם בניין המשכן עמד בתוקפו לגבי היחמורים, לפחות לגבי מזבח זה. ותמוהים בעיניי דברי ר' עמיחי אליאש בתגובתו (מעלין בקודש י"ט, הערה 13) בעניין זה. מצד אחד הוא טוען כנגדי כי ציטטתי בשם הרב קורן דברים שלא כתב; ואילו מצד שני הוא מנסה להגן על דברים אלו עצמם, ומבאר סברות אשר אין להן כל מקור ואין הן מובנות מאליהן כלל. ר' עמיחי מפנה לרמב"ם (הלכות שחיטה פ"ה ה"ג) הכותב להחמיר בספקות בדברים המפורשים בתורה, אך ברור כי מכאן אין כל ראיה כי אכן הייתה פסיקה להקל בדבר שפשטות הכתובים מורה לאיסור, אלא שישנו אזור נוסף המציין את איסורם של פרטים מסוימים, והאזכור הנוסף אינו מזכיר פרט זה. יש לציין גם כי עצם ההנחה שהעצמות שנמצאו במקום הן עצמות יחמורים אינה מוסכמת. ראה במאמרו של פרופ' זהר עמר "לזיהוי האייל, הצבי והיחמור" (על אתר טו, תשס"ט, עמודים 7-20), שם מובאת סברתו כי העצמות שנתגלו במזבח הינן עצמות אייל.

תגובות

ג. האבנים הגדולות היו שתיים עשרה האבנים אשר הוצבו לאחר מכן בגלגל לדורות, והן הנקראות "אבני המלון". האבנים הקטנות גם הן הועברו לגלגל – לשם גניזתן בסמוך למשכן.

ד. המזבח הנמצא כיום בהר עיבל לא נבנה על ידי יהושע בן נון.